

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΟΙ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

Ἀφιετηρία τῆς εὐρωπαϊκῆς κριτικῆς σκέψης σέ θέματα λογοτεχνίας ἀποτελεῖ ἡ πρώτη συστηματική πραγματεία τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἡ Ποιητική τοῦ Ἀριστοτέλη¹. Αὐτό δέ σημαίνει, βέβαια, ὅτι πρίν ἀπό τόν Ἀριστοτέλη ἡ ποίηση δέν εἶχε ἀπασχολήσει θεωρητικά τόσο τούς ἴδιους τούς δημιουργούς της ὅσο καί τούς σοφιστές καί φιλοσόφους². Χάρη στόν Ἀριστοτέλη ὅμως ἡ ποίηση γίνεται ἀποκλειστικό θέμα ἔρευνας καί πραγματοποιεῖται ἡ πρώτη κωδικοποίηση ὁρισμένων οὐσιαστικῶν χαρακτηριστικῶν καί βασικῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τή σύνθεση ἐνός καλοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου. Στό πλαίσιο αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν ἐντάσσεται ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν τραγωδία καί τό ἔπος, τήν ὁποία προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης στό πέμπτο κεφάλαιο τῆς πραγματείας του. Παραθέτω τό σχετικό κείμενο (1449 b 9-16)³:

ἡ μέν οὖν ἐποποιία τῇ τραγῳδίᾳ μέχρι μέν τοῦ/¹⁰ μετὰ μέτρου λόγῳ⁴
μύμησις εἶναι σπουδαίων ἡκολούθησεν· / τῷ δέ τό μέτρον ἀπλοῦν ἔ-
χειν καί ἀπαγγελίαν εἶναι, ταύτη / διαφέρουσιν· ἔτι δέ τῷ μήκει·
ἡ μέν⁵ ὅτι μάλιστα πειρᾶται / ὑπό μίαν περίοδον ἡλίου εἶναι ἢ μι-
κρόν ἐξαλλάττειν, ἡ δέ / ἐποποιία ἀόριστος τῷ χρόνῳ καί τούτῳ
διαφέρει καίτοι/¹⁵ τό πρῶτον ὁμοίως ἐν ταῖς τραγῳδίαις τοῦτο ἐ-
ποιοῦν καί ἐν / τοῖς ἔπεσιν.

9 μέν τοῦ Tyrwhitt: μόνου Ε 10 μετὰ μέτρου λόγῳ Kassel (non ob-
stat Ar): μέτρου μετὰ λόγου B: μέτρου μεγάλου A: excidit in Lat: διά
μέτρου μεγάλου Bywater: μέτρῳ μεγάλῃ Else: μέτρῳ μετὰ λόγου Sykoutris
12 ἡ μέν γάρ rec Tyrwhitt Gudeman: ἢ ἡ μέν Vahlen: ἐπεὶ ἡ μέν
Gomperz

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται ἐδῶ στίς ὁμοιότητες καί τίς διαφορές ἀνάμεσα στά δύο λογοτεχνικά εἶδη μέ βάση τό μέσο ἔκφρασής τους, τό ἀντικείμενο τῆς μίμησης καί τόν τρόπο ἐκτέλεσής τους⁶. Οἱ σχέσεις αὐτές θά μπορούσαν νά ἀποδοθοῦν σχηματικά ὡς ἐξῆς:

I Ὁμοιότητες

μύμηση σπουδαίων προσώπων⁷ σέ ἔμμετρο λόγο

II Διαφορές

[ἡ τραγωδία χρησιμοποιεῖ διάφορα μέτρα· πρβ. 62 a15]⁸   μέτρον ἀπλοῦν⁹
[δράση· πρβ. 49b 26]   ἀπαγγελία

μῆκος: ὑπό μίαν περίοδον ἡλίου εἶναι ἢ μικρόν ἐξαλλάττειν   μῆκος: ἀόριστος τῷ χρόνῳ

“Από τό παραπάνω σχῆμα γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτή μιὰ δυσκολία: Πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι "μῆκος" καί "χρόνος" ἀποτελοῦν δύο χαρακτη-ριστικά πού σχετίζονται καί ἀνήκουν στήν ἴδια διαφορά (ὅπως δηλώ-θηκε προσωρινά στό σχῆμα) ἢ πρέπει νά ἀποσυνδεθοῦν καί νά ἀποτελέ-σουν ξεχωριστές διαφορές ἀνάμεσα στά δύο λογοτεχνικά εἴδη; Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀπάντηση σ' αὐτό τό θεμελιακό ἐρώτημα ἐξαρτᾶται ἀπό τή διασάφηση τῆς σημασίας τῶν δύο ὅρων καί τή διαπίστωση τῆς ὑπαρ-ξης ἢ τῆς ἀπουσίας κάποιας σχέσης ἀνάμεσά τους καθώς καί ἀπό τήν ἐξακρίβωση τῆς συντακτικῆς σχέσης τῶν προτάσεων, στίς ὁποῖες ἀνή-κουν οἱ ὅροι αὐτοί.

“Ενας πρόσφατος ὑπομνηματιστής τῆς Ποιητικῆς, ὁ D.W.Lucas (1968), διακρίνει τρεῖς σημασίες τοῦ ὅρου "μῆκος": (1) ἔκταση σέ στίχους ἢ σέ μέτρα παπύρου πού καταλαμβάνει ἡ γραπτή μορφή ἐνός κειμένου (καθαρά ποσοτική σημασία)* (2) χρονικό διάστημα πού ἀπαιτεῖται γιά τήν πρόσληψη (ἀκρόαση, ἀνάγνωση, θεατρική παράσταση) ἐνός κειμένου (ἐξωτερικός προσδιορισμός τοῦ χρόνου πού ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἔκταση τοῦ κειμένου [πρβ. (1)], τήν προσληπτική ἱκανότητα τοῦ ἀναγνώστη, τοῦς ἀντικειμενικούς ὁρους ἀπαγγελίας ἢ τόν τρόπο τῆς σκηνικῆς ἐκτέλεσης)* (3) διάρκεια τοῦ πλασματικοῦ χρόνου ἐνός λογοτεχνικοῦ ἔρ-γου (ἐσωτερικός προσδιορισμός τῆς διάρκειας τῶν παριστανόμενων γε-γονότων* αὐτό τό εἶδος τοῦ χρόνου, πρέπει νά συμπληρώσουμε, παρα-μένει ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἱκανότητα τοῦ δέκτη καί τοῦς ἐξωτερικούς ὁρους ἐκτέλεσης τοῦ ἔργου [πρβ. (2)]* πρόκειται γιά τόν χρόνο μέσ στόν ὁποῖο ζοῦν καί δροῦν τά πρόσωπα τοῦ ἔργου). Ὁ Lucas πιστεύει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ, εἰδικά σ' αὐτό τό κεφάλαιο, τόν ὅ-ρο "μῆκος" μέ τή σημασία (3), γιατί θέλει νά ἐξάρει τή χρονική ἐνό-τητα καί πυκνότητα τῆς δράσης σέ μιὰ τραγωδία καί νά τήν ἀντιπαρα-θέσει στήν κάπως χαλαρότερη σύνδεση τῶν γεγονότων τοῦ ἔπους.

Αὕτη ἡ ἐρμηνεία, πού φαίνεται ὅτι τείνει νά καθιερωθεῖ στή σύγ-χρονη ἀριστοτελική ἔρευνα¹⁰, δημιουργεῖ, ὥστόσο, σημαντικές δυσκο-λίες. Καταρχήν ἡ χρήση τοῦ ὅρου "μῆκος" σ' αὕτη τή σημασία εἶναι ἀ-μάρτυρη, ὅπως ἄλλωστε παραδέχεται καί ὁ ἴδιος ὁ Lucas, πράγμα πού καθιστᾶ τήν ἐρμηνεία προκαταβολικά ὑποπτη. “Αν ὁ Ἀριστοτέλης ἤθε-λε νά διατυπώσῃ αὐτό πού τοῦ ἀποδίδουν οἱ νεότεροι μελετητές του, δέ βλέπω τόν λόγο πού τόν ἐμπόδισε νά χρησιμοποιήσῃ τόν προσδο-κώμενο ὅρο "χρόνος". Στήν περίπτωση αὕτη θά εἰσῆγε μιὰ εἰδοποιό διαφορά ἀνάμεσα στά δύο λογοτεχνικά εἴδη πού θά τήν ἐπεξηγοῦσε μέ τήν ἀκόλουθη περίοδο. Εἶναι, βέβαια, δυνατό νά προβληθεῖ ἡ ἀντίρ-

ρηση ότι τό ἀτημέλητο ὕφος τῶν ἐσωτερικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη, πού ἀποτελοῦσαν τή βάση γιά τίς παραδόσεις του στό Λύκειο¹¹, εἶναι ὑπεύθυνο γιά τήν παράλειψη μιᾶς προσδιοριστικῆς γενικῆς (τοῦ χρόνου) πού εὐκολα συμπληρώνεται ἀπό τά ἐπόμενα καί πού ἐξαρτᾶται ἀπό τή λέξη μήκει. Ἡ λύση αὕτη ὅμως, πού ἄλλωστε ἔχει καθαρά ὑποθετικό χαρακτήρα, πρέπει νά ἀποκλειστεῖ, ὅχι μόνο γιατί ἀποκλίνει ἀπό τήν τρέχουσα γραμματική χρήση¹², ἀλλά καί γιατί ἡ χρήση τοῦ ὅρου "μήκος" στήν καθαρά ποσοτική του σημασία — μέ τή σημασία (1) τοῦ Lucas — εἶναι ἀποφασιστικό κριτήριο γιά τόν διαχωρισμό καί τήν ταξινομήση τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν¹³. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια ἡ περικοπή μας συγγενεύει μέ δύο ἄλλα χωρία τῆς Ποιητικῆς¹⁴:

- (1) Διαφέρει δέ κατὰ τε τῆς συστάσεως τό μήκος ἡ ἐποποιία καί τό μέτρον. τοῦ μέν οὖν μήκος ὅρος ἱκανός ὁ εἰρημένος· δύνασθαι γάρ δεῦ συνορᾶσθαι τήν ἀρχήν καί τό τέλος. εἴη δ' ἄν τοῦτο, εἰ τῶν μέν ἀρχαίων ἐλάττους αἱ συστάσεις εἴεν, πρὸς δέ τό πλῆθος τραγῳδιῶν τῶν εἰς μίαν ἀκρόασιν τιθεμένων παρήκουεν. ἔχει δέ πρὸς τό ἐπεκτείνεσθαι τό μέγεθος πολὺ τι ἡ ἐποποιία ὕδιον διὰ τό ἐν μέν τῇ τραγῳδίᾳ μή ἐνδέχεσθαι ἅμα πραττόμενα πολλὰ μέρη μιμεῖσθαι ἀλλὰ τό ἐπὶ τῆς σκηνῆς καί τῶν ὑποκριτῶν μέρος μόνον· ἐν δέ τῇ ἐποποιίᾳ διὰ τό διηγήσιν εἶναι ἔστι πολλὰ μέρη ἅμα ποιεῖν περαινόμενα, ὑφ' ὧν οἰκείων ὄντων αὖξεται ὁ τοῦ ποιήματος ὄγκος. ὥστε τοῦτ' ἔχει τό ἀγαθόν εἰς μεγαλοπρέπειαν καί τό μεταβάλλειν τόν ἀκούοντα καί ἐπεισοδιοῦν ἀνομοίους ἐπεισοδίους· τό γάρ ὁμοιον ταχύ πληροῦν ἐκπίπτειν ποιεῖ τάς τραγῳδίας.³¹ τό δέ μέτρον τό ἥρωικόν ἀπό τῆς πείρας ἤρμοκεν. εἰ γάρ τις ἐν ἄλλῃ τινὶ μέτρῳ διηγηματικὴν μῦθον ποιοῖτο ἢ ἐν πολλοῖς, ἀπρεπές ἄν φαίνοιτο· τό γάρ ἥρωικόν στασιμώτατον καί ὀγκωδέστατον τῶν μέτρων ἐστίν... τό δέ ἰαμβεῖον καί τετράμετρον κινητικὰ καί τό μέν ὀρχηστικόν τό δέ πρακτικόν. ἔτι δέ ἀτοπώτερον εἰ μιγνύοι τις αὐτά, ὥσπερ Χαίρημων. διό οὐδεὶς μακράν σύστασιν ἐν ἄλλῃ πεποιήκεν ἢ τῷ ἡρώϊ, ἀλλ' ὥσπερ εἴπομεν αὕτη ἡ φύσις διδάσκει τό ἀρμόττον αὐτῇ αἰρεῖσθαι.⁵...δεῦ μέν οὖν ἐν ταῖς τραγῳδίαις ποιεῖν τό θαυμαστόν, μᾶλλον δ' ἐνδέχεται ἐν τῇ ἐποποιίᾳ τό ἄλογον, δι' ὃ συμβαίνει μάλιστα τό θαυ^μνάστόν, διὰ τό μή ὁρᾶν εἰς τόν πρᾶτοντα· ἐπεὶ τά περὶ τήν Ἑκτορος δῖωξιν ἐπὶ σκηνῆς ὄντα γελοῖα ἄν φανεύη, οἱ μέν ἐστῶτες καί οὐ διώκοντες, ὁ δέ ἀνανεύων, ἐν δέ τοῖς ἔπεσιν λανθάνει. τό δέ θαυμαστόν ἡδύ· σημεῖον δέ, πάντες γάρ προστιθέντες ἀπαγγέλλουσιν ὡς χαριζόμενοι. (59 b 17-60 a 18).

(2) ἔπειτα διότι πάντ' ἔχει ὅσαπερ ἡ ἐποποιία (καί γάρ τῷ μέτρῳ ἔξεστι χρῆσθαι), καί ἔτι οὐ μικρόν μέρος τήν μουσικήν [καί τὰς ὀφείας], δι' ἧς αἱ ἡδοναί συνίστανται ἐναργέστατα /¹⁷ ἔτι καί τό ἐναργές ἔχει καί ἐν τῇ ἀναγνώσει καί ἐπὶ τῶν ἔργων /¹⁸ ἔτι τῷ ἐν ἐλάττονι μήκει τό τέλος τῆς μιμήσεως εἶναι (τό γάρ ἀθροώτερον ἥδιον ἢ πολλῶν κεκραμένον τῷ χρόνῳ, λέγω δ' οἷον εἴ τις τόν Οἰδίπουν θεῖη τόν Σοφοκλέους ἐν ἔπεσιν ὅσοις ἡ 'Ιλιάς') ἔτι ἥττον μία ἡ μίμησις ἡ τῶν ἐποποιῶν (σημεῖον δέ, ἐκ γάρ ὁποιασοῦν μιμήσεως πλείους τραγῳδίαί γίνονται), ὥστε ἐάν μὲν ἕνα μῦθον ποιῶσιν, ἢ βραχέως δεικνύμενον μύουρον φαίνεσθαι, ἢ ἀκολουθοῦντα τῷ τοῦ μέτρου μήκει ὑδαρῇ· λέγω δέ οἷον ἐάν ἐκ πλειόνων πράξεων ἢ συγκειμένη, ὥσπερ ἡ 'Ιλιάς ἔχει πολλά τοιαῦτα μέρη καί ἡ 'Οδύσσεια <α> καί καθ' ἑαυτά ἔχει μέγεθος· καίτοι ταῦτα τὰ ποιήματα συνέστηκεν ὥς ἐνδέχεται ἄριστα καί ὅτι μάλιστα μιᾶς πράξεως μίμησις. (62 a 14-62 b 11).

Στά χωρία αὐτά ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται (α) στό μῆκος (59 b 17-31~62 a 18-b 11)· (β) στό μέτρο (59 b 31-60 a 5~62 a 14-17) καί (γ) στόν τρόπο ἐκτέλεσης (60 a 5-18~62 a 17-18). Ἡ παρουσία τῶν τριῶν αὐτῶν στοιχείων στό 5ο κεφάλαιο (49 b 11 μέτρο/τρόπος ἐκτέλεσης, 49 b 12 μῆκος) δέν μπορεῖ, ἐπομένως, κατά κανένα τρόπο νά ἀποδοθεῖ σέ ἀπλή σύμπτωση, καί ἔτσι ὁποιαδήποτε συμπλήρωση μετά τό μήκει εἶναι αὐθαίρετη. Ἐπειδή, ἐπιπλέον, μῆκος στά δύο συγγενικά χωρία σημαίνει ἀναμφισβήτητα ἔκταση (στό δεύτερο χωρίο ἡ ἔκταση σχετίζεται μέ τόν ἀντικειμενικά μετρήσιμο χρόνο ἐκτέλεσης ἑνός ἔργου -δηλαδή μέ τή σημασία (2) τοῦ Lucas- ὅχι ὅμως μέ τόν πλασματικό χρόνο πού ὑποτίθεται ὅτι σημαίνει στό 5ο κεφάλαιο τῆς Ποιητικῆς), πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ ὅρος διατηρεῖ καί ἐδῶ τήν καθαρά ποσοτική σημασία του. Ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ σκέψη ὅτι οἱ ὅροι "μῆκος"- "χρόνος" εἶναι ἐνδεχόμενο νά σχετίζονται, ἀλλά ὅχι νά ταυτίζονται, ὅπως γενικά πιστεύουν σήμερα οἱ μελετητές. Γιά τή διερεύνηση αὐτῆς τῆς σχέσης εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐξεταστεῖ κάπως διεξοδικότερα ἡ σημασία τοῦ ὅρου "χρόνος" στά συγκεκριμένα συμφραζόμενα.

Πρόσφατα ὁ Else (1957), ἀκολουθώντας μιᾶ ξεχασμένη θεωρία τοῦ Teichmüller¹⁵ ὑποστήριξε ὅτι χρόνος στό πέμπτο κεφάλαιο σημαίνει τόν ἀντικειμενικό χρόνο πρόσληψης ἑνός ἔργου -πρόκειται γιά τή σημασία (2) τοῦ Lucas. Οἱ δυσκολίες πού δημιουργεῖ αὐτή ἡ ἐρμηνεία εἶναι, ὅπως παρατήρησαν ἤδη οἱ κριτικοί τοῦ βιβλίου τοῦ Else¹⁶, ἀνυπέρβλητες. Καταρχήν ἡ φράση καίτοι τό πρῶτον ὁμοίως ἐν ταῖς τραγῳδαίς τοῦτο ἐ-

ποίουν καὶ ἐν τοῖς ἔπεσιν παραμένει ἀκατανόητη. Σύμφωνα μέ τήν πληρο-
φορία αὐτή ἡ τραγωδία στά πρώτα της βήματα ἢ ὅπωςδήποτε σ' ἓνα πρῶ-
ιμο στάδιο -τό ἐπίρρημα τό πρῶτον εἶναι ἀρκετά ἀσαφές- πρέπει νά δι-
αρκοῦσε ὅσο καί ἓνα ἔπος. Ἄν μέτρο σύγκρισης εἶναι ἡ Ἰλιάδα ἢ ἡ
Ὀδύσσεια -ἔργα στά ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται πολύ συχνά-,
εἶναι προφανές ὅτι δημιουργεῖται ἀδιέξοδος μέ τήν παραδοχή μιᾶς
τραγωδίας τέτοιου μεγέθους. Ἀλλωστε μιᾶ τέτοια ἐρμηνεία ἀντιβαίνει
στή μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τόν ἐμπλουτισμό τῆς
τραγωδίας μέ ἐπεισόδια στό 4ο κεφάλαιο, γεγονός πού προϋποθέτει
βαθμιαία αὔξηση τοῦ μήκους τῆς τραγωδίας. Ἀνατρεπτικό εἶναι ἐπίσης
τό χωρίο 51 a 6-9: τοῦ δέ μήκους ὅρος <ὁ> μέν πρός τοὺς ἀγῶνας καί τήν αὔση-
σιν οὐ τῆς τέχνης ἐστίν· εἰ γάρ ἔδει ἑκατόν τραγωδίας ἀγωνίζεσθαι, πρός κλεψύ-
δρας ἂν ἡγωνίζοντο, τῷσπερ ποτέ καί ἄλλοτε φασιν.¹⁷ Τό μήκος ἐνός ἔργου
καί συνακόλουθα ὁ χρόνος πρόσληψης πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό εἶναι
συνάρτηση ἐξωκαλλιτεχνικῶν παραγόντων, ὅπως εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν
δραμάτων πού συμμετέχουν σέ μιᾶ ἀγωνιστική ἡμέρα. Στό 5ο κεφάλαιο
ὁμως γίνεται λόγος γιά χαρακτηριστικά καλλιτεχνικά, ὅπως εἶναι τό
μέτρο, τό θέμα ἢ ὁ τρόπος ἐκτέλεσης· μιᾶ ἐξωκαλλιτεχνική σφήνα ὡς
εἰδοποιό γνώρισμα τῶν δύο λογοτεχνικῶν εἰδῶν θά ἦταν, ἐπομένως, κά-
τι ἀπροσδόκητο. Τό χαρακτηριστικό πρέπει νά ἀφορᾷ κάποιο στοιχεῖο
πού ἀνήκει στό ἔργο καί ὄχι κάτι πού ἐπιβάλλεται ἀπό ἔξω, κι αὐτό
μπορεῖ νά εἶναι μόνο ὁ πλασματικός χρόνος.

Ἡ διασάφηση τῶν δύο ὁρων δέν ἀπαντᾷ, ὥστόσο, στό ἐρώτημα ποιᾶ
σχέση μπορεῖ νά ὑφίσταται ἀνάμεσα στήν ἔκταση τοῦ κειμένου καί τόν
πλασματικό χρόνο. Ἀπό μεθοδική ἀποψη προσφέρονται δύο δυνατότητες.
Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε, καταρχήν, ὅτι μετά τό μήκει ἔχουν ἐκπέσει
οἱ λέξεις <καί τῷ χρόνῳ>, ὁπότε ἡ ἐπεξήγηση ἀκολουθεῖ φυσιολογικά. Μέ τήν
προσθήκη αὐτή ὁμως γίνεται ἐνοχλητική ἡ φράση καί τούτῳ διαφέρει, τήν
ὁποία ὁ Vahlen¹⁸ εὐχαρίστως θά ἀπομάκρυνε ἀπό τό κείμενο ὡς περιτ-
τή. Πραγματικά, τό ἐννοούμενο ρῆμα διαφέρει, πού πρέπει νά συμπληρώ-
σουμε πρίν ἀπό τήν ἐπεξηγηματική περίοδο¹⁹, δημιουργεῖ μιᾶ φορτική
ἐπανάληψη, πού αἰρεται μόνο μέ τήν ἀπόρριψη τῆς ὑποθετικῆς προσθή-
κης. Ἔτσι ἡ πιθανότερη διέξοδος προσφέρεται μέ τή δεύτερη δυνατό-
τητα. Συγκεκριμένα πιστεύω ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μεταβαίνει συνειρμι-
κά²⁰ ἀπό τό ποσοτικό μήκος στόν πλασματικό χρόνο, καί ὁ συνειρμός
αὐτός διευκολύνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ἔπος διαθέτει μεγάλο
πλασματικό χρόνο, πού κατὰ κανόνα ἀντιστοιχεῖ σέ μεγάλο μήκος.

Γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα αὐτή τή λύση πρέπει νά συνεκτιμή-
σουμε ἐπικουρικά ὁρισμένα πρόσθετα δεδομένα τῆς Ποιητικῆς. Ἦδη ἀπό

τά χωρία πού παραθέσαμε παραπάνω (σσ.15-16) προκύπτει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ἕξ ὁρισμοῦ τό ἔπος ποιήμα μέ μεγάλη ἔκταση²¹, ἀφοῦ προτείνει τόν περιορισμό τοῦ μήκους του καί προσπαθεῖ νά καθορίσει ἓνα ἰδανικό ὄριο (59 b 20-22). Ἡ σύγκριση ἐξάλλου τοῦ OT μέ τήν Ἰλιάδα ὡς πρός τό μήκος τους (62 a 18-62 b 1) εἶναι ἄκρως διαφωτιστική πρός τήν κατεύθυνση αὐτή. Ὅτι τό ἔπος εἶναι φυσικό νά ἔχει μεγαλύτερο μήκος συνάγεται καί ἀπό τά χωρία 55 b 15-16, 56 a 10-15 καί 59 b 17-18. Μέ αὐτά τά δεδομένα εἶναι ἀπόλυτα νόμιμη ἡ δημιουργία μιᾶς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στό μήκος καί τόν χρόνο. Ἐτσι βρίσκει τή θέση της καί ἡ φράση καί τούτῳ διαφέρει πού ἐπιτάσσεται, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης συνειδητοποιεῖ ὅτι εἰσάγει μιᾶ ἐπιπλέον διαφορά, ἡ ὁποία ὁμως δέν εἶναι ἄσχετη μέ τό μήκος.

Σύμφωνα μέ τίς παραπάνω σκέψεις θά ἐπιχειροῦσα νά ἀποδώσω τό προβληματικό χωρίο ὡς ἑξῆς: ἡ τραγωδία καί τό ἔπος διαφέρουν ἐπιπλέον καί στήν ἔκταση· ἡ πρώτη προσπαθεῖ, ὅσο τῆς εἶναι δυνατό, νά περιορίσει τόν χρόνο τῆς δράσης σέ μιᾶ περίοδο τοῦ ἡλίου ἢ νά μήν ὑπερβεῖ τό ὄριο αὐτό αἰσθητά²² [καί ἡ ἔκτασή της εἶναι ἀνάλογα περιορισμένη], ἐνῶ τό ἔπος διαθέτει ἀπροσδιόριστο πλασματικό χρόνο [καί ἡ ἔκτασή του εἶναι ἀντίστοιχα μεγάλη], καί ὡς πρός αὐτό τό σημεῖο διαφέρουν, μολονότι ἀρχικά ὁ πλασματικός χρόνος, τόσο στήν τραγωδία ὅσο καί στό ἔπος, ἦταν τό ἴδιο ἀπροσδιόριστος.

Ἡ προτεινόμενη λύση δέν εἶναι ἐντελῶς καινούρια· ἔχει ὑποστηριχθεῖ σέ γενικές γραμμές ἤδη ἀπό τόν Bywater²³, τόν ὁποῖο ὁμως παρερμήνευσε ἡ σύγχρονη ἔρευνα. Πραγματικά, ἡ διατύπωση the two things (έννοεῖ τό μήκος καί τόν χρόνο) are so closely connected that the one may serve to explain the other ἦταν εὐκολο νά ὁδηγήσει στήν παρανόηση ὅτι ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἔκταση ἑνός ποιήματος τόσο μεγαλύτερος εἶναι καί ὁ πλασματικός του χρόνος²⁴. Ἐτσι ὁ Lucas π.χ. προσάγει ὡς ἀνατρεπτικό ἐπιχείρημα γιά μιᾶ τέτοια ἀντίληψη τό χωρίο Ω 784 τῆς Ἰλιάδας, ὅπου ἓνας στίχος ἀναφέρεται σέ διάστημα ἐννέα ἡμερῶν. Εἶναι, ὡστόσο, πασίγνωστο ὅτι στό ἔπος νεκροί χρόνοι μποροῦν νά καλύπτονται μέ λίγους στίχους, καί θά ἦταν ὑπερβολικό νά καταλογίσουμε μιᾶ τόσο χονδροειδή ἄγνοια στόν Ἀριστοτέλη ἢ τόν Bywater²⁵. Ἡ ἐρμηνεία πρέπει νά ξεκινηθεῖ, ὅπως ἔγινε πιό πάνω, ἀπό τήν ὑπόθεση ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ὑπόψη του ἀντιπροσωπευτικά δείγματα τῶν δύο λογοτεχνικῶν εἰδῶν (π.χ. τήν Ἰλιάδα καί τόν OT), προκειμένου νά διαπιστώσει τή σχέση μήκους καί χρόνου, καθῶς ἐπίσης ὅτι ἀντιμετώπισε τά ἔργα στό σύνολό τους, καί ὅ-

χι στήν επίμέρους χρονική οργάνωσή τους, όπως κάνει ο Lucas.

Υπολείπεται νά απαντηθεῖ τό ἐρώτημα ἂν ὁ Ἀριστοτέλης μέ τήν περικοπή αὐτή θεσπίζει ἕναν ἀπαράβατο δραματουργικό κανόνα, ὅπως πίστεψαν ἄρκετοί θεωρητικοί τοῦ δράματος καί θεατρικοί συγγραφεῖς. Καταρχήν πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ παρατήρηση τοῦ φιλοσόφου σχετικά μέ τό μήκος καί τόν πλασματικό χρόνο ἐντάσσεται στίς ὑπόλοιπες διαφορές ἀνάμεσα στά δύο λογοτεχνικά εἴδη, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀπόλυτα σαφεῖς καί ἀναμφισβήτητες. Δέν ἐπιτρέπεται, ἐπομένως, νά μιλοῦμε γιά ἀπλή ἢ περιθωριακή διαπίστωση, ὅπως συχνά ἔχει ὑποστηριχτεῖ²⁶, ἀφοῦ οἱ ἄλλες διαφορές ἀποτελοῦν καθοριστικά κριτήρια καί δέν ὑπάρχει καμιά ἐνδειξη ὅτι αὐτό πού προστίθεται μέ τό ἔτι δέ δέν εἶναι ἰσότιμο μέ τίς διαφορές αὐτές²⁷. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά πρέπει νά ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στό σημεῖο αὐτό δέ συμβουλεύει πῶς πρέπει νά γράφεται μιὰ καλή τραγωδία (πρβ. τήν προγραμματική του δήλωση 47 a 8-9), ἀλλά προβαίνει στίς παρατηρήσεις του ἐμπειρικά μέ βάση τίς τότε γνωστές τραγωδίες, πού τίς ἐξετάζει γενικά ἀφήνοντας κάποια περιθώρια γιά ἀποκλίσεις, ὅπως προδίδει ἡ προσεκτική διατύπωση: ὅτι μάλιστα πειράται²⁸, ἢ μικρόν ἐξαλλάττειν. Τό ἀρχαῖο δράμα παριστάνει γεγονότα πού κατά κανόνα διαρκοῦν μίᾱ ἡμέρα, ὅταν ὅμως ἀποκλίνει ἀπό αὐτό τό ὄριο, τότε ἡ ἀπόκλιση εἶναι περιορισμένη -μικρόν-, γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ σύγχυση μέ τόν ἀπροσδιόριστο χρόνο τοῦ ἔπους. Πῶς τό κατορθώνει αὐτό ἡ κλασική τραγωδία μποροῦμε νά τό καταλάβουμε ἀπό τόν ψόγο τοῦ Ἀριστοτέλη ἕναν-τίον τοῦ Ἀγάθωνα ὅτι δραματοποιεῖ ποικίλα γεγονότα καί προτιμᾷ τό "πολύμυθον": σημεῖον δέ, ὅσοι πέρσιν Ἰλίου ὅλην ἐποίησαν καί μή κατά μέρος ὥσπερ Εὐριπίδης, <ἥ> Νιόβην²⁹ καί μή ὥσπερ Αἰσχύλος, ἡ ἐκπίπτουσιν ἢ κακῶς ἀγωνίζονται, ἐπεὶ καί Ἀγάθων ἐξέπεσεν ἐν τούτῳ μόνῳ (56 a 15-19). Θά λέγαμε ὅτι ὁ Ἀγάθων μέ αὐτόν τόν τρόπο πλησιάζει τό ἔπος, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιμένει στήν ἀναγκαιότητα νά δραματοποιεῖται μιὰ ἐνιαία πράξη, γεγονός πού ἐξασφαλίζει κατά κανόνα τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου. Ἀλλά αὐτό τό θέμα θά συζητηθεῖ διεξοδικότερα στά ἐπόμενα μέ τήν ἀνάλυση τῶν επίμέρους σωζόμενων τραγωδιῶν. Ἐδῶ ἄρκει νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτή ἡ ἀριστοτελική ἀποψη γιά τόν πλασματικό χρόνο ἐντάσσει τήν ἀρχαία τραγωδία στόν τύπο τοῦ δράματος, πού ἡ σύγχρονη θεατρολογική ἔρευνα³⁰, σέ ἀντίθεση μέ τό δράμα ἀνοιχτῆς μορφῆς, τό ὀνόμασε δράμα κλειστῆς μορφῆς. Τά ἀναγνωριστικά χαρακτηριστικά του εἶναι³¹:

Σύλληψη τοῦ χρόνου: εὐθύγραμμη-δυναμική.

Προῖστορία τοῦ δράματος: ἐκτενής.

Ένταση: διατρέχει όλο τό έργο ώς τήν τελική λύση του.
Ρυθμός: γοργή εξέλιξη.

Πλασματικός χρόνος: περιορισμένος.

Τά χαρακτηριστικά αυτά ανταποκρίνονται απόλυτα στην άριστοτελική σύλληψη. Πραγματικά, ή προϋπόθεση ότι κάθε έργο πρέπει νά έχει αρχή, μέση καί τέλος³², καθώς καί ή αξίωση τά δραματοποιημένα γεγονότα νά έχουν όχι απλώς χρονική αλλά αίτιολογική αλληλουχία³³, σύμφωνα μέ τούς νόμους τής αναγκαιότητας ή τής πιθανότητας, αποδεικνύουν τή γραμμική εξέλιξη τής πλοκής, ένω ή απαίτηση για παρουσίαση τών γεγονότων εκείνων πού συντελοούν στη μεταβολή από τήν εύτυχία στη δυστυχία ή αντίστροφα φανερώνουν τή δυναμικότητα του χρόνου, ό όποιος έπιφέρει σημαντικές αλλαγές στη ζωή του ανθρώπου. Αύτός ό περιορισμός στην κρίσιμη φάση τής μεταβολής προϋποθέτει αναγκαστικά τόν λεπτομερή κατατοπισμό του θεατή για τήν προΐστορία, από τήν όποία πηγάζει ή δραματική σύγκρουση³⁴. "Αν ή προκαταβολική γνώση του μύθου από τόν θεατή συνεπάγεται έναν διαφορετικό χειρισμό τής προΐστορίας στην περίπτωση του αρχαίου δράματος, αυτό εΐναι άλλο θέμα, πού όπωσδήποτε θά άξιζε νά μελετηθεΐ. "Αξιός μελέτης θά ήταν επίσης καί ό τρόπος δημιουργίας έντασης σ' ένα θέμα πού οι βασικές του γραμμές εΐναι γνωστές καί δεσμευτικά σεβαστές από τόν ποιητή, σέ αντίθεση μέ τό νεότερο δράμα, όπου ή πρωτοτυπία του θέματος συνεπάγεται αναπόφευκτα κάποια έναγώνια προσμονή από τή μεριά του θεατή³⁵. Τέλος, ό περιορισμένος πλασματικός χρόνος καί ό γοργός ρυθμός αποτελούν χαρακτηριστικά όχι άγνωστά στην άριστοτελική Ποιητική. Στόν πλασματικό χρόνο αναφερθήκαμε διεξοδικά πιο πάνω. Σχετικά μέ τόν ρυθμό άρκετά εύγλωττο τό χωρίο 62 a 18-b 3 μέ τή σύγκριση του 0Τ καί τής 'Ιλιάδας, πού παραθέσαμε παραπάνω (σ.). Έκεΐ δέ γίνεται, βέβαια, ρητή αναφορά στόν ρυθμό, αλλά εΐναι προφανές ότι ένδεχόμενο άπλωμα τής σύντομης καί σύντονης δράσης του 0Τ σέ όκταπλάσια περίπου έκταση θά προκαλούσε μιá έπιβράδυνση πού θά άποδυνάμωνε αΐσθητά τή δραστηκότητά του.

Από τήν έρμηνεία πού προηγήθηκε γίνεται φανερό ότι στό 5ο κεφάλαιο τής Ποιητικής εισάγεται για πρώτη φορά στην ιστορία τής εύρωπαϊκής λογοτεχνικής κριτικής ή διαφορά στην έκταση του πλασματικού χρόνου ως κριτήριο διαχωρισμού ανάμεσα στό έπος καί τήν τραγωδία παράλληλα μέ τΐς διαφορές τους στό μέτρο, τό μήκος καί τόν τρόπο εκτέλεσης. Στό θέμα αυτό ό Άριστοτέλης δέ θά επανέλθει στη συνέχεια τής πραγματείας του, γιατί, μετά τή διευκρίνιση πού έδωσε στό

5ο κεφάλαιο για τή σχέση μήκους καί πλασματικοῦ χρόνου, θεωρεῖ αὐτονόητο ὅτι κάθε ἀναφορά στό μεγαλύτερο μήκος πού ἔχει τό ἔπος ἀπό τήν τραγωδία συνεπάγεται αὐτόματα καί μεγαλύτερο πλασματικό χρόνο. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά πρέπει ἐπίσης νά τονιστεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μέ τή διαφορά αὐτή δέν εἰσάγει τόν ἀπαράβατο κανόνα τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου ἀλλά ἓνα ἀναγνωριστικό χαρακτηριστικό πού βασίζεται στήν ἀντιδιαστολή τοῦ περιορισμένου χρόνου, πού εἶναι φυσικό νά προϋποθέτει μιά ἐνιαία πράξη μέ κέντρο τήν κρίσιμη φάση τῆς μεταβολῆς, ἀπό τό πολύμυθο καί ἐπεισοδιῶδες ἔπος. Καταδικάζοντας ὁ φιλόσοφος τά ἔργα τοῦ Ἀγάθωνα προκρίνει προφανῶς τό δράμα κλειστῆς μορφῆς.

1) Για την πρόσληψη της ἀριστοτελικῆς Ποιητικῆς στὸν Μεσαίωνα βλ. Klopsch(1980) 40-41* γιὰ τὴν Ἀναγέννηση Buck(1976) 148 κέ.* Cooper(1963)* Olson(1965)* Fuhrmann(1973) 188 κέ.

2) Βλ. σχετικὰ Untersteiner(1954) 185-193* Iannata(1963)* Harriott(1969)* Rösler (1980) καί, εἰδικὰ γιὰ τὸν Πλάτωνα, Dalfen(1974).

3) Τὸ κείμενο ἀκολουθεῖ τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ Kassel(1965). Οἱ κάθετες γραμμὲς σημειώνουν τὸ τέλος τοῦ στίχου, ἐνῶ ὁ ἐκθέτης μετὰ τὴν κάθετη γραμμὴ δηλώνει τὸν ἀριθμὸ τοῦ στίχου.

4) Οἱ στίχοι 9-10 εἶναι προβληματικοὶ ἀπὸ ἄποψη κειμένου. Ἡ διόρθωσις τοῦ μόνου σέ μὲν τοῦ κρίνεται ἀπαραίτητη, γιὰτί, ὅπως τόνισε ὁ Gomperz(1888) 566-567: (α) ἡ ἀντίθεσις ἀνάμεσα στίς ὁμοιότητες καί τίς διαφορὰς εἰσάγεται θαυμάσια μὲ τὰ μόρια μὲν-δέ, καί (β) τὸ ἀπαρέμφοτο πού ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέχρι δέν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄναρθρο [πρβ. καί Kühner-Gerth II 45,2]. Γιὰ τὴ φθορὰ βλ. Else(1957) 205 σημ.73. [Ἡ παλαιογραφικὴ λύσις τοῦ Rostagni(1945)²) πού υἱοθέτησε ὁ Pittau(1972) μέχρι μόνου μὲν τοῦ εἶναι ὑπερβολικὴ]. Ἡ διόρθωσις μετὰ μέτρου ἐπίσης πρέπει νὰ υἱοθετηθεῖ. Ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει ἐδῶ ὅτι τόσο τὸ ἔπος ὅσο καί ἡ τραγωδία εἶναι ἔμμετρα κείμενα καί, παρόλο πού δέ δίνει καθοριστικὴ σημασία στὸ μέτρο προκειμένου νὰ ὀρίσει τὴν οὐσίαν τῆς ποίησης (πρβ. 47 b 17-20), τὸ θεωρεῖ, ὡστόσο, κοινὸ γνῶρισμα ὀρισμένων ποιητικῶν εἰδῶν (47 b 24-28): εἰσὶ δέ τινες αἱ πᾶσι χρῶνται τοῖς εἰρημένοις, λέγω δέ οἷον ῥυθμῷ καὶ μέλει καὶ μέτρῳ, ὥσπερ ἡ τε τῶν διθυραμβικῶν ποιήσεις καὶ ἡ τῶν νόμων καὶ ἡ τε τραγῳδία καὶ ἡ κωμῳδία· διαφέρουσι δέ ὅτι αἱ μὲν ἅμα πᾶσιν αἱ δέ κατὰ μέρος.— Δύσκολο εἶναι ἐπίσης νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ πρότασις τοῦ Tkatsch μέτρῳ μετὰ λόγου πού υἱοθέτησαν ὁ Gudeman(1934) καί ὁ Συκουτρῆς(1937), μὲ κάποια ἐπιφύλαξι, γιὰτί δέν εἶναι τὸ μέτρο πού συνοδεύεται ἀπὸ τὸν λόγο, ἀλλὰ ὁ λόγος ἀπὸ τὸ μέτρο, ὅπως δηλώνεται στὸ κείμενο τοῦ Kassel. Ἐδῶ μπορούμε νὰ θυμηθοῦμε τὸν ὀρισμὸ τῆς ποίησης πού δίνει ὁ Γοργίας στὸ Ἑλένης ἐγκώμιον (82 B 11 § 9 D.-K.): τὴν ποίησιν ἅπασαν καὶ νομίζω καὶ ὀνομάζω λόγον ἔχοντα μέτρον, ὅπου τὸ ἔχοντα μέτρον ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἐμπρόθετο μετὰ μέτρου (γιὰ παρόμοιες ἀντιστοιχίαι βλ. Kühner-Gerth II 87,10). Πρβ. Ἀριστοτέλη Ρητορικὴ 1408 b 28 κέ. καί Πλάτωνα Πολυτεία 393 d 8 σχετικὰ μὲ τὸ μέτρο ὡς γνῶρισμα τῆς ποίησης. Γιὰ τὴ δοτικὴ λόγῳ πού δηλώνει

τό μέσο τῆς μίμησης (τό ἐν οἷς, σύμφωνα μέ τήν ἀριστοτελική ὁρολογία) βλ. π.χ. 47 a 18.—Μιά ομάδα μελετητῶν βασίστηκε στή γραφή τοῦ κώδικα A. "Ετοι ὁ Bywater(1909) πρότεινε νά γράψουμε <διά> μέτρου μεγάλου μέ τή σκέψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ, ἐκτός ἀπό τό ἑξάμετρο, καί τόν ἱαμβο "μέτρο μεγάλο" καί σύμμετρο πρός τό μέγεθος τῆς τραγωδίας. Ἡ πρόταση αὕτη, ὥστόσο, δέν ἱκανοποιεῖ, ὄχι μόνο γιατί στηρίζεται σέ μιᾶ ἀνεπαλήθευτη ὑπόθεση, ἀλλά καί γιατί στερεῖ τά δύο λογοτεχνικά εἶδη ἀπό τό μέσο ἔκφρασης τους, τόν λόγο (ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ παρουσία τοῦ μέτρου καθιστᾷ περιττή τήν ὕπαρξη τοῦ λόγου δέ μοῦ φαίνεται πιθανή). Πρός τήν ἴδια περίπου κατεύθυνση κινήθηκαν καί οἱ Roc-Lallot(1980), οἱ ὁποῖοι ἀποκαθιστοῦν τοὺς στίχους 9-10 ὡς ἐξῆς: μέχρι μόνου μέτρου μεγάλου καί μεταφράζουν τήν πρώτη ἡμιπερίοδο μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: *L' épopée s' accorde avec la tragédie en tant qu' elle est une représentation d' hommes nobles qui utilise —mais seul— le grand vers.* Ὡστόσο ἡ μετάφραση αὕτη δέν ἀνταποκρίνεται πρός τά δεδομένα τοῦ κειμένου, παρά τίς προσπάθειες πού καταβάλλουν οἱ ἐκδότες στό ἐρμηνευτικό τους ὑπόμνημα γιά νά τή δικαιολογήσουν (σσ.182-183). Ἀλλωστε ἡ χρήση τοῦ ἑξαμέτρου ὡς κοινοῦ χαρακτηριστικοῦ παραξενεύει. Στό 62 a 15 ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἀπλῶς τή δυνατότητα χρήσης τοῦ ἑξαμέτρου ἀπό τήν τραγωδία (ἔξεστι). Θά ἦταν πολύ περίεργο, ἂν ὁ φιλόσοφος σέ τόσο γενικά συμφραζόμενα μνημόνευε αὕτη τή λεπτομέρεια. Τέλος, ὁ Else(1957)203 πρότεινε τή γραφή μέχρι μέν τοῦ μέτρου μεγάλη μύησις μέ τή σκέψη ὅτι ἐδῶ ἀντιπαρατίθενται τό ἔπος καί ἡ τραγωδία ὡς μεγάλες συνθέσεις μέ μικρότερης ἔκτασης ποιήματα, ὅπως εἶναι οἱ ὕμνοι καί τά ἐγκώμια [ἡ ἰδέα ἀπαντᾷ ἤδη στόν Gomperz(1888)567]. Ἡ εἰσαγωγή ἄλλων ποιητικῶν εἰδῶν στή σύγκριση ἔπους καί τραγωδίας εἶναι ὥστόσο τελείως ἀυθαίρετη.— Ἐπειτα ἀπό αὕτη τή συζήτηση πιστεύω ὅτι ὁ Kassel προσφέρει τήν ἱκανοποιητικότερη μορφή κειμένου.

5) Ὁ Vahlen(1911)I 18-19 ἀπορρίπτει τό γάρ, γιατί δέν παραδίδεται στόν κώδικα A, πού κατά τή γνώμη του ἀντιπροσωπεύει τή γνησιότερη παράδοση [βλ. σχετικά Kassel(1965)V], ἂν καί παραδέχεται ὅτι ἐπεξηγηματικές προτάσεις πού εἰσάγονται μέ τό μόριο αὐτό δέν εἶναι καθόλου ἄγνωστες στό *modus scribendi* τοῦ Ἀριστοτέλη (π.χ. Ρητορική 1373 b 20· Ἠθικά Νικομάχεια 1162 a 1; Ποιητική 60 b 10. Ο Else(1957)209 ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φράση ἔτι δέ τῷ μήκει ἀνήκει στήν πρόταση πού φτάνει τουλάχιστον ὡς τό διαφέρει (b 14) καί, ἐπομένως, τό γάρ περιττεύει.

Τὴν εἰσαγωγή τοῦ γὰρ στό κείμενο προτίμησαν οἱ Tyrwhitt(1974), Gomperz(1888) 567 σημ.2 [ὁ ἴδιος ἀργότερα στή μετάφραση τῆς Πολιτικῆς (1897) 100 υἱοθέτησε τό ἐπεὶ] καί Gudeman(1934). Ο Vahlen(1911) 18, τέλος, πρότεινε τὴν παλαιογραφικὰ εὐλογη συμπλήρωση <ῆ> ἢ μὲν ἀλλὰ στήν τρίτη ἔκδοσις τῆς Πολιτικῆς προτίμησε νά συνδέσει τὴ φράση ἐτι δέ τῷ μήκει μέ τὰ ἐπόμενα. Πάντως πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό γὰρ δέν εἶναι ἀπαραίτητο, ἀκόμη καί ἂν ἡ πρότασις ἢ μὲν ὅτι μάλιστα κτλ. εἶναι ἐπεξηγηματική (πρβ. Kühner-Gerth II 344 δ)* ἡ διαμόρφωσις τοῦ κειμένου ἀπό τόν Kassel εἶναι, ἐπομένως, ἀπολύτως ἱκανοποιητική.

6) Πρβ. 48 a 24-25 ἐν τριού δέ ταύταις διαφοραῖς ἡ μύμησός ἐστιν...ἐν οἷς τε <καί ᾧ> καί ὥς.

7) Ὁ Else(1957) 203 μεταφράζει serious matters* βλ. ὅμως 48 a 25-27 ὥστε τῇ μὲν ὁ αὐτός ἂν εἴη μιμητής Ὀμήρῳ Σοφοκλῆς, μιμοῦνται γὰρ ἄμφω σπουδαίους. Σωστά μεταφράζουν π.χ. οἱ Hubbard(1972) 96, Pittau(1972) 75, Fuhrmann(1976) 49, Roc-Lallot(1980) 49, ἐνῶ ὁ Μενάρδος [βλ. Συκουτρῆ(1937) 48] ἀφήνει τό ἐπίθετο χωρίς ἀκριβέστερο προσδιορισμό.

8) Οἱ ὀρθογώνιες ἀγκύλες δηλώνουν ὅτι δέ γίνεται ρητὴ ἀναφορά, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ διαφορὰς πού συνάγονται ἀπὸ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ ἔπους πρὸς τὴν τραγωδίαν καί πού ἀναφέρονται ἀπὸ τόν Ἀριστοτέλη παρὰκάτω.

9) Ἀκολουθῶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Lucas(1968) 92-93, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία τό μοναδικό μέτρο τοῦ ἔπους ἀντιπαρατίθεται στήν ποικιλίαν τῶν μέτρων τῆς τραγωδίας* διαφορετικὰ ὁ Else(1957) 203 καί ἡ Hubbard(1972) 96.

10) Ὁ Lucas ἀκολουθεῖ προφανῶς τὴν ἄποψιν τοῦ Gudeman(1934) 155 ὅτι ἐδῶ "μήκος" σημαίνει zeitliche Ausdehnung der imaginären Handlung. Τὴν ἄποψιν αὕτη υἱοθέτησε πρόσφατα καί ἡ Braet(1973) 87 χωρίς πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία. Βλ. τώρα τὴν προσεκτικὴν διατύπωσιν τῶν Roc-Lallot(1980) 184: Sous le chef de mèkos, "la longueur", c' est évidemment de la durée de l' action —entendons sa durée supposée si elle se déroulait dans la réalité— que parle Aristote. Πρβ. Ritter(1839) 126: τῷ μήκει h.e. temporis spatium quo res gestae a poeta sive epico sive tragico propositae comprehenduntur.

11) Βλ. σχετικὰ Düring(1968) 288* Fuhrmann(1976) 7 καί Neschke

(1980) 17.

12) Βλ. LSJ⁹ στή λ. μήκος (2): μήκος λόγου, μήκος ὄλβου κτλ.

13) Ἡ σημασία τοῦ μήκους γιά τό λογοτεχνικό ἔργο γίνεται φανερή καί ἀπό τή στάση τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἀπέναντι στό θέμα αὐτό· βλ. σχετικά Pfeiffer(1968) 137 καί Newmann(1974). Γιά τή σημασία τοῦ μήκους στή διάκριση τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν βλ. Hempfer(1973) 152 κέ., 260 σημ. 126.

14) Οἱ κάθετες χωρίζουν τά κείμενα σέ θεματικές ἐνότητες. Οἱ ἐκθέτες μετὰ τήν κάθετη δηλώνουν τόν ἀριθμό τοῦ στίχου.

15) Teichmüller(1867) 171 κέ. Παρόμοιες ἀπόψεις διατυπώνουν ὁ Dürring(1966) 170 μέ σημ. 271 καί ὁ Hardison(1968) 110.

16) Πρβ. π.χ. τίς βιβλιοκρισίες τοῦ Kirkwood(1961) 190, τοῦ Combellack(1959) 262-263 καί τοῦ Levens(1961) 190.

17) Γιά μιὰ διαφορετική διαμόρφωση τοῦ κειμένου βλ. Allan(1974). Ὁ Else(1957) 286-7 ἀναγνωρίζοντας προφανῶς τήν ἀνατρεπτική σημασία πού ἔχει τό χωρίο αὐτό γιά τήν ἐρμηνεία πού προτείνει στό πέμπτο κεφάλαιο, ὀβελίζει τό οὐ τῆς τέχνης χωρίς πειστική ἐπιχειρηματολογία.

18) Vahlen(1911) 17-18.

19) Πρβ. Bywater(1909) 146. Ἡ ἔστω καί νοερή ἐπανάληψη τοῦ ῥήματος ἐνόχλησε τόν Gudeman(1934) 155, ὁ ὁποῖος χαρακτήρισε, χωρίς ἐπιτυχία, τή φράση ἔτι δέ τῷ μήκει "extra structuram" stehendes Stichwort.

20) Ἡ ἀποδοχή τῆς λειτουργίας ἐνός συνειρμοῦ στό σημεῖο αὐτό δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ παράτολμη, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἰδιαίτερη φύση τοῦ κειμένου [βλ. παραπάνω σημ. 11· πρβ. καί Λυπουρλή(1972) 173 σημ. 66]. Διδακτικό πρός τήν κατεύθυνση αὐτή εἶναι τό χωρίο 49 a 19-20: ἔτι δέ τό μέγεθος· ἐκ μικρῶν μύθων καί λέξεως γελοίας διά τό ἐκ σατυρικοῦ μεταβαλεῖν ὀφέ ἀπεσεμνύθη. [Δέν εἶναι βέβαιο ἂν τό κείμενο στό σημεῖο αὐτό δέν ἔχει ὑποστεῖ κάποια σύντμηση, ὅπως δηλώνει τό πληρέστερο ἀλλά αἰνιγματικό κείμενο πού προσφέρει ἡ ἀραβική μετάφραση· πάντως ὅλοι οἱ σύγχρονοι ἐκδότες, μεταφραστές καί ἐρμηνευτές δέ φαίνεται νά συναντοῦν ἰδιαίτερες δυσκολίες μέ τό παραδεδομένο ἑλληνικό κεί-

μενο]. Ο Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἀρχικά τή λέξη μέγεθος μέ τήν καθαρά ποσοτική της σημασία ὡς συνώνυμη δηλαδή τῆς λέξης μήκος (πρβ. π.χ. 50 b 25 καί 51 a 15) καί γι' αὐτό ἀναφέρεται στούς σύντομους μύθους τῆς πρώιμης τραγωδίας. Στή συνέχεια ὅμως καί χωρίς καμιά προειδοποίηση χρησιμοποιεῖ τή λέξη μέ τή σημασία "μεγαλοπρέπεια", "σοβαρότητα", ὅπως φανερώνει ἀναμφισβήτητα ἡ παρουσία τοῦ ἀπεσεμνύθη. Φυσικά, πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε, γιά νά ἀποφευχθοῦν ἐνδεχόμενες παρανοήσεις, ὅτι ἐδῶ ὁ συνειρμός διευκολύνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ λέξη μέγεθος εἶναι δισημάντη, πράγμα πού δέ συμβαίνει μέ τή λέξη μήκος στό 5ο κεφάλαιο, ὅπου πρόκειται γιά συνειρμό ἄλλης τάξεως.

21) Ἀκολουθῶ τήν ἐρμηνεία τοῦ Lucas(1968) πού προτείνεται γιά τό χωρίο 59 b 20-22· διαφορετικά ὁ Koster(1970) 66. Τό γεγονός ὅτι ἡ Τηλεγόνεια ἦ ἐνδεχομένως καί ἄλλα ἔπη, ὅπως ἡ Ἰλίου πέρις [ἂν δέν εἶναι μέρος τῆς Μικρᾶς Ἰλιάδας· βλ. σχετικά Kullmann(1960) 209 σημ.1 καί Huxley(1969) 147], ἀποτελοῦνταν ἀπό δύο βιβλία, δέν ἀνατρέπει τήν ἐρμηνεία πού δόθηκε ἐδῶ μέ βάση τήν ἀριστοτελική ἀντίληψη γιά τό ἔπος. Γιά τήν ἔκταση τῶν ποιημάτων τοῦ ἐπικοῦ κύκλου βλ. Else (1957) 605.

22) Ἡ Braet(1973) 93 ὑποστηρίζει ὅτι τό ἐξαλλάττειν σχετίζεται μ' ἐκεῖνα τά δράματα πού ἀρχίζουν πρίν ἀπό τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου. "Ε-τσι ἀπαντᾷ στήν ἀπορία τοῦ Else(1957) 214 σχετικά μέ τό ὄριο "ἐξαλλάγῃς" πού προϋποθέτει ὁ Ἀριστοτέλης, χωρίς ὅμως νά ἐξηγεῖ τί συμβαίνει μέ τόν Ἀγαμέμνονα καί τίς Εὐμενίδες, πού ἡ δράση τους ὑπερβαίνει κατά πολύ τό πλαίσιο τῆς μιᾶς ἡμέρας. Πιστεύω ὅτι ἡ νόμιμη ἐνσταση τοῦ Else ἀντιμετωπίζεται ικανοποιητικά μέ τήν ἀποψη τοῦ Kamerbeck(1963) ὅτι στό ἀριστοτελικό σχῆμα φαίνεται νά μήν περιλαμβάνεται ὁ Αἰσχύλος [πρβ. τό πρῶτον· διστακτικός ὁ Else(1957) 219].

23) Bywater(1909) 147.

24) Βλ. Lucas(1968) σχόλιο στό 49 b 12-16: "ἔχει ὑποστηριχτεῖ, π.χ. ἀπό τόν Bywater καί τόν Rostagni, ὅτι ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ διάρκεια τῆς δράσης τόσο ἐκτενέστερο εἶναι τό ἔργο πού τήν περιλαμβάνει". Πρβ. καί Butcher(1907⁴) 289 σημ.2 καί Συκουτρῇ(1937) 49 σημ.9, καθώς καί Braet(1973) 86 μέ σημ.18, ὅπου ἡ σχετική βιβλιογραφία.

25) Τό παράδειγμα τοῦ Lucas, πού βασίζεται στόν Else (1957) 218 σημ.123, ἀπορρίπτουν σωστά τώρα καί οἱ Roc-Lallot (1980) 184. Εἶναι δύσκολο νά φανταστοῦμε ὅτι ὁ Bywater ἀγνοοῦσε τήν ὀξυδερκή παρατήρηση τοῦ Fielding (Tom Jones βιβλίο 2 κεφ.1) ὅτι μεγάλα χρονικά διαστήματα χωρίς οὐσιαστική δράση παρακάμπτονται μέ μερικές μόνο γραμμές στό κείμενο. Γιά παραδείγματα ἀπό τήν ἀρχαιότητα βλ. Fränkel (1968³) 4 καί Hägg (1971) 31, ὅπου μία πολύ διδακτική περίπτωση ἀπό τόν Χαρίτωνα.

26) "Ετσι π.χ. οἱ Butcher (1907⁴) 290 Bywater (1909) 148 Gudemann (1934) 155-156 Συκουτρῆς (1937) 50 σημ.1 καί Pittau (1972) 188 διαφορετικά ὁ Else (1957) 209 κέ., ἡ αἰρετική ἐρμηνεία του ὅμως δέν εἶναι πειστική.

27) Ὁ Montmollin (1951) 48 θεώρησε τήν περικοπή ἔτι δέ τῷ μήκει καί ἐν τοῖς ἔπεσιν μεταγενέστερη προσθήκη. Τό ἐπιχείρημά του ὅτι ἡ φράση ταύτη διαφέρουσιν (49 b 11-12) ὄχι μόνο κλείνει τό χωρίο τό σχετικό μέ τίς διαφορές ἀνάμεσα στό ἔπος καί τήν τραγωδία ἀλλά καί ὁλόκληρη τή συζήτηση γιά τό θέμα αὐτό δέν εὐσταθεῖ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρθηκε προηγουμένως (βλ. παραπάνω σημ.6) στό περιεχόμενο (ᾗ), τό μέσο ἔκφρασης (ἐν οἷς) καί τόν τρόπο ἐκτέλεσης (ὡς) ἐνός ἔργου· εἶναι ἀπόλυτα φυσικό, ἐπομένως, νά ἀναφερθεῖ καί στό 5ο κεφάλαιο στίς ὁμοιότητες καί διαφορές τοῦ ἔπους καί τῆς τραγωδίας μέ βάση αὐτά τά κριτήρια. Μέ τό ἔτι δέ προστίθεται κάτι καινούριο πού δέν ἐνοχλεῖ καθόλου. Τό ἄλλο ἐπιχείρημα τοῦ Montmollin (1951) 48, 135 ὅτι μῆκος στό 5ο κεφάλαιο σημαίνει "πλασματικός χρόνος", σημασία ἄγνωστη στήν ὑπόλοιπη Ποιητική, καί, ἐπομένως, τό χωρίο εἶναι προϊόν μεταγενέστερης ἐπεξεργασίας, ἐπίσης δέν εὐσταθεῖ μετά τήν ἐρμηνεία πού δόθηκε παραπάνω. - Ὁ Solmsen (1935) 194 καί ὁ Lienhard (1950) 28 κέ. δέχονται ὅτι τό χωρίο μας ἀνήκει στήν ἀρχική γραφή τῆς πραγματείας. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ παρεκβατικά ὅτι ἡ ἀοριστία στήν ὁρολογία εἶχε σημαντικές ἐπιπτώσεις γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου πού συζητήσαμε. "Ετσι ὁ Solmsen θεώρησε τό χωρίο 59 b 17 κέ. (βλ. παραπάνω σ.15, μεταγενέστερο, γιατί συγκρίνοντάς το μέ τό 5ο κεφάλαιο διαπίστωσε μιᾶ ἀντίφαση: ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει τή μιᾶ φορά ὅτι τό ἔπος εἶναι "ἀόριστον τῷ χρόνῳ" καί ἀπό τήν ἄλλη προσπαθεῖ νά καθορίσει τήν ἔκτασή του. Ὁ Solmsen δέν πρόσεξε προφανῶς ὅτι ἡ ἀοριστία ἀφορᾷ τόν πλασματικό χρόνο καί ὄχι τήν ἔκταση τοῦ ἔργου. Τί-

ποτε δέν έμποδίζει ένα έπος πού συμμορφώνεται μέ τήν υπόδειξη τοῦ 'Αριστοτέλη σχετικά μέ τό μέγιστο όριο στήν έκτασή του νά παριστάνει γεγονότα πού διαρκοῦν μῆνες ἢ χρόνια.

28) 'Ο Corneille καί ό D' Aubignac μεταφράζουν τό πειρᾶται μέ τό ρῆμα *devoir*· βλ. Jerusalem(1885)149.

29) Θηβαΐδα M. Schmidt· πρβ. Huxley(1969)197.

30)Οἱ όροι ἀνήκουν στόν Klotz(1972⁶) καί ἀνάγονται στήν όρολογία τοῦ H.Wölfflin.

31)'Ο πίνακας σύμφωνα μέ τήν Platz-Waury(1978)116. Πρβ. Romilly(1971-74).

32) 50 b 26-34.

33) 52 a 20 κέ.· πρβ. 51 b 36. Μέ τό αἷτημα τῆς λογικῆς καί αἰτιολογικῆς ἀλληλουχίας σχετίζονται καί ἄλλα χωρία τῆς Ποιητικῆς. Στό 51 a 32-35 ὑπογραμμίζεται ἡ σταθερή θέση πού πρέπει νά καταλαμβάνουν τά ἐπιμέρους γεγονότα, ἔτσι ὥστε, ἀν παραλειφθεῖ ἢ μετακινηθεῖ ἓνα ἀπό αὐτά νά ἀποδυναμώνεται ἡ δραστικότητα καί πειστικότητα τοῦ ἔργου. Σέ δύο ἄλλα χωρία ό 'Αριστοτέλης τονίζει τή σημασία τῆς ἀλληλουχίας χρησιμοποιώντας τό ἐπίρρημα ἐφεξῆς (51 a 13 καί 52 a 1).

34)Πρβ. Dürrenmatt(1955)10-11.

35)Βλ. σχετικά Gollwitzer(1937)77 κέ.